

ALEKSANDER STROJNY

Warszawa

W kręgu bedekerów lwowskich

Маріанна Мовна, Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.). Історико-культурологічне дослідження [Przewodniki po Lwowie (druga połowa XIX – początek XXI w.). Badania historyczno-kulturoznawcze], Львівська національна академія мистецтв, Львів 2014, 232 с., іл.

„Lwów urodził się jako Ukrainiec, ale lata jego młodości i dojrzałości przypadły na panowanie cudzoziemców”¹. Od takich słów zaczyna się pierwsza większa praca naukowa, którą poświęcono tylko i wyłącznie przewodnikom po Lwowie. Książkę *Путівники Львовом (Przewodniki po Lwowie, z podtytułem: Druga połowa XIX – początek XXI w. Badania historyczno-kulturoznawcze)* napisała Marianna Mowna – bibliograf, pracownik naukowy Lwowskiej Narodowej Biblioteki Naukowej im. Wasyła Stefanyka (ufundowanej w miejsce dawnego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich). Zacytowane zdanie nie nastraja dobrze polskiego odbiorcy, nawet tego obeznanego ze współczesną historiografią ukraińską. Kolejne passusy ugruntowują rozczarowanie: „Stare ukraińskie miasto, historyczną stolicę ziemi halickiej, w połowie XIV wieku zagarnęła Polska. Ponad sześć wieków Lwów pozostawał pod władzą cudzoziemskich grabieżców – Polski, Imperium Austriackiego, Imperium Rosyjskiego, znowu Polski, hitlerowskich Niemiec, Związku Sowieckiego” (s. 6). Zestawienie Polski na równi z grabieżcami takimi jak dwaj ostatni wymienieni musi zniesmaczyć. Można oczywiście wzruszyć ramionami – takie prawo współczesnych gospodarzy

¹ Wszystkie tłumaczenia cytatów pochodzą od autora recenzji (przypp. red.).

Lwowa, ale mimowolnie nasuwa się myśl-porównanie, iż we współczesnych wydawnictwach ukraińskich zbyt często pojawia się jakiś akcent dotyczący praukraińskości kraju, zupełnie analogicznie jak w minionej epoce odwoływano się do Lenina. Przykłady tego typu znajdziemy w dowolnym przewodniku wydany w ZSRS – i tak np. w polskojęzycznym czterostronicowym streszczeniu ukraińskiego przewodnika po Lwowie pióra Mariana Szweda czytamy o następującym wydarzeniu:

Liczne dokumenty zgromadzone w muzeach i archiwach miasta świadczą o tym, że Lwów był areną zaciętych walk klasowych. W 1896 roku dzięki lwowskiemu czasopismu „Żytie i słowo”, redagowanemu przez wybitnego pisarza, przedstawiciela nurtu rewolucyjno-demokratycznego Iwana Frankę, lud pracujący Galicji dowiedział się o Włodzimierzu Uljanowie. Od tego czasu zachodnioukraiński ruch rewolucyjny był ściśle związany z imieniem wodza².

Problemy z historią (a właściwie polityką historyczną oraz „wojną o pamięć”) na Ukrainie są znane i zostały dobrze zdiagnozowane³. Interującym ze wszech miar byłoby pokazanie miejsca i roli w tym aspekcie przewodników turystycznych, niestety Autorka od tego się uchyła.

Książka Marianny Mownej stanowi podsumowanie kilkuletnich badań nad przewodnikami. Ich rezultatem była seria artykułów zamieszczonych w ostatnich latach w ukraińskich periodykach, które w dużej mierze złożyły się na ostateczny kształt recenzowanej książki⁴. Składa się ona z dwu, mniej więcej równych pod względem objętości części. Pierwsza, zasadnicza, to omówienie przeszło dwustu pozycji wydawniczych, których wspólnym mianownikiem ma być hasło „przewodnik po Lwowie”. Materiał został podzielony na sześć rozdziałów odpowiadających przyjętej periodyzacji: okres austriacki (1772-1918), rosyjski (1914-1915), polski (1919-1939), niemiecki (1941-1944), sowiecki (1939-1941, 1944-1991) i okres niezależnej ukraińskiej państwowości (od 1991 r.). Ten trzon, liczący 82 strony tekstu, dość bogato ilu-

² М. Швед, *Львів – Львов – Lwów – Lviv. Короткий путівник довідник*, Львів 1979, s. 120.

³ Daleko mi do totalnej krytyki ukraińskiej historiografii, lecz trudno nie zgodzić się z ustaleniami Andrew Wilsona zawartymi w znakomicie napisanej książce, a pomyślanej przez wydawcę jako *nota bene* przewodnik po współczesnych wersjach ukraińskiej historii (A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, warto dodać, iż w 2004 r. wydano także przekład ukraiński). Problematyce pamięci historycznej w świecie postsowieckim, użycia historii w bieżącej polityce ukraińskiej poświęcił kilka prac Tomasz Stryjek – szczególnie szeroko: T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość. Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007.

⁴ М. Мовна, *Путівники Львовом міжвоєнного періоду (1919-1939). Сучасна історична візія*, „Народознавчі зошити” 2011, № 1 (97), s. 155-167; eadem, *Антоній Шнайдер і перший путівник Львовом*, „Вісник НТШ” 2012, № 48, s. 38-40; eadem, *Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772-1918)*, „Народознавчі зошити” 2012, № 1 (103), s. 70-81; eadem, *Сучасні путівники Львовом. Типологія і зміст*, „Народознавчі зошити” 2013, № 1 (109), s. 132-141; eadem, *„Історичні проходи по Львові” І. Крип’якевича. 80 літ тривання*, „Народознавчі зошити” 2012, № 6, s. 1139-1145; eadem, *Путівники Львовом радянського періоду*, „Народознавчі зошити” 2014, № 2 (116): *Серія історична*, s. 361-365.

strowanego reprodukcjami okładek, frontyspisów rzeczonych druków bądź ilustracji w nich zawartych, poprzedza kilka stron zawierających słowo od Autorki i wstęp właściwy, a kończą podsumowanie i spis wykorzystanej literatury. Drugą część pracy stanowią dodatki. Składają się na nie krótkie biogramy autorów przewodników (25 osób opisano na 56 stronach) oraz szczególnie ważna, licząca 278 pozycji, chronologiczna bibliografia przewodników po Lwowie za lata 1871-2013 (większość pozycji Autorka zna z autopsji, te, o których istnieniu dowiedziała się z innych źródeł, oznaczono gwiazdkami).

We wstępie, w kilku niemal poetycko ujętych zdaniach, Autorka uwypukla znaczenie podróżowania dla kultury i człowieczeństwa. Przywołując dość popularne łacińskie określenie *homo viator*, pisze o podróżnikach jako pszczołach „zbierających nektar kultury z kwiatów narodów” oraz podkreśla sens podróżowania jako wyraz szacunku do dziedzictwa cywilizacyjnego ludzkości (s. 9). Według Autorki to właśnie stanowi przyczynę powstania przewodnika jako gatunku piśmiennictwa. Autorka, posiłkując się ukraińskojęzyczną literaturą przedmiotu, przekonuje, iż pierwszymi wytworami tego gatunku były kompendia typu *vademecum* (przywołany zostaje *Vademecum piorum Christianorum, Coloniae 1709*) i płynnie przechodzi do pojawienia się nowoczesnych przewodników Baedekera i Murraya w XIX w. Nieco dalej Marianna Mowna stwierdza, iż na ukraińskim gruncie początków przewodników należy szukać w literaturze pielgrzymkowej tzw. *chożenija* i przywołuje tu przykład znanego dobrze w Polsce dzieła z XI w. *Życie i pielgrzymka Daniela Ihumena ziemi ruskiej*⁵ oraz mniej znanego osiemnastowiecznego obieżyswiata Wasyla Grigorowicza-Baraskiego. Interesująco prezentuje się postać i podróże zwłaszcza tego ostatniego, pochodzącego z osiadłej w Kijowie kupieckiej rodziny podolskiej, którego los w pewnym momencie przygnał do Lwowa, gdzie wstąpił do kolegium jezuickiego, by po późniejszym usunięciu go z tej szkoły, wyruszył na wielką włóczęgę po świecie Orientu⁶. Przytoczona historia może być zajmująca, szkoda tylko, iż Autorka jej nie podaje, a nade wszystko nie wyjaśnia, co dokładnie łączy staroruską literaturę pątniczą z przewodnikami po Lwowie. Stojąc na takim gruncie, można równie dobrze zacząć od relacji z podróży do Ziemi Świętej Mikołaja Radziwiłła Sierotki.

Słusznie natomiast Autorka podnosi potrzebę ustalenia linii rozdziału pomiędzy dawnymi opisami miasta a nowoczesnymi przewodnikami (s. 13). To właśnie opisy miasta bowiem, wedle rozeznania autora niniejszej recenzji, są bezpośrednimi poprzednikami pierwszych przewodników. Za ukraińskim tekstem Ołeksandra Szyszki zamieszczonym w miesięczniku „Галицька брама”⁷ Mowna przypomina

⁵ Zob. ostatnią edycję *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej. „Хоженіє” Игумена Данила (relacja z początku XI wieku)*, przeł. K. Pietkiewicz, do druku przyg. J. Grzebowska, K. Pietkiewicz, Poznań 2003, s. 44 i n. (o gatunku literackim).

⁶ Autorka nie wspomina o jego związkach ze Lwowem, a nie jest to fakt zbyt szeroko znany. Zob. *Странствования Василя Григоровича-Барського по Святым местам Востока съ 1723 по 1747 г., часть 1*, С.-Петербургъ 1885, s. 5-12 (opis Lwowa).

⁷ О. Шишка, *Путівники, довідники, адресні книги : до історії путівників Львова, „Галицька брама” 1999, № 11/12, s. 2-4.*

o pierwszym drukowanym opisie Lwowa autorstwa Jana Alembeka – rajcy, aptekarza, z zamiłowania poety i kronikarza, zamieszczonym w znanym szeroko kompendium *Civitates orbis terrarum* (Coloniae 1618)⁸. Wydaje się jednak, iż większe znaczenie dla piszących o Lwowie w XIX w. miał Józef Bartłomiej Zimorowicz-Ozimek (1597-1677), autor łacińskiej kroniki *Leopolis triplex*, która jako *Historia miasta Lwowa* została udostępniona drukiem jeszcze w 1835 r. Istnieje także i starszy opis, niezwykle cenny zwłaszcza dla poznania etnicznych stosunków w dawnym Lwowie, stanowiący część spisanego w szesnastowiecznej niemieczyźnie obszernego manuskryptu Martina Grünewega (1562-1618?). Ten ostatni jednak pozostał w rękopisie aż do naszych czasów⁹.

Autorka nie przejawia większego zainteresowania dokonaniem swoich poprzedników, pomimo że badania naukowe nad przewodnikami turystycznymi są zakrojone na coraz większą skalę, a prac dotyczących tej tematyki stale przybywa. Mowna wymienia co prawda kilka przykładów, głównie prac w języku polskim, ale o najważniejszych milczy. Myślę tu o monografii Dariusza Opalińskiego *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze* (Krosno 2012) oraz artykule Tadeusza Siwka i Agnieszki Stanek¹⁰, gdzie wykorzystuje się przewodniki opisujące właśnie Lwów. Z punktu widzenia źródłoznawczego

⁸ Warto przypomnieć, ponieważ Autorka tego nie czyni, iż całość tekstu łacińskiego (ustalonego na podstawie zachowanego rękopisu, bez skrótów poczynionych w druku) została wydana wraz z polskim przekładem przez Stanisława Rachwałę – Jan Alnpek i jego „Opis miasta Lwowa” z początku XVII w., [w:] *Wschód – Wydawnictwo do dziejów i kultury Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej*, t. 6, Lwów 1930. W wspomnianym starodruku znaleźć można pierwszy, bodaj najsłynniejszy widok dawnego Lwowa wyrytowany przez F. Hogenberga. Por. W. Szolginia, *Ikonaografia dawnego Lwowa (część pierwsza). Najstarsze widoki Lwowa*, Warszawa 1991, s. 1.

⁹ Ten urodzony gdańszczanin, kupiec podróżował nie tylko po Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale i po państwie moskiewskim, a nawet trafił do Konstantynopola, we Lwowie zabawił dłużej, wstępując do zakonu dominikańskiego. Jego relację wydała w Niemczech w czterech tomach Almut Bues z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie – por. *Martin Grüneweg. Życie Europejczyka. Katalog wystawy w klasztorze oo. Dominikanów w Krakowie*, red. A. Bues, Z. Krysiewicz OP, Kraków 2008. Najpełniejsze tłumaczenie fragmentu o Lwowie (na rosyjski), wraz z niemieckim oryginałem ogłosiła jedna z najbardziej cenionych rosyjskich naukowiec Anna Choroszkiewicz – Мартин Груневег (о. Венцеслав). *Духовник Марины Мнишек, Зписки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 г.г.*, сост. А. Хорошкевич, „Памятники исторической мысли” Москва 2013, s. 118-150.

¹⁰ T. Siwek, A. Stanek, *Historyczne zmiany w percepcji Lwowa na podstawie analizy treści trzech przewodników turystycznych*, „Zeszyty Naukowe. Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfańtego” 2010, z. 44, s. 69-82; czy też M. Pękalska, *Literatura turystyczno-krajoznawcza w repertuarze wydawców krakowskich i lwowskich dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. 8, red. H. Kosętko, Kraków 2006, s. 160-170. Na marginesie można dodać, iż wiele ciekawych informacji o przewodnikowym opisie Kresów można znaleźć w wywiadzie z jednym z najpopularniejszych autorów – zob. *Sto podróży. Z Grzegorzem Rąkowskim rozmawia Andrzej W. Kaczorowski*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 1/2 (96/97), s. 117-124, pewne znaczenie może mieć też zapis drugiej rozmowy zamieszczony w tym samym numerze: *Kresy pamiętamy. Z Agnieszką Biedrzycką, ks. Romanem Dzwonkowskim, Januszem Kurtyką i Januszem Smazą rozmawia Barbara Polak*, s. 2-26.

ważne są także dwie książki bazujące na interesującym nas materiale źródłowym – Joanny Dybiec *Guidebook Gazes* oraz Tomasza Kruszeńskiego *Deliciae Thorunienses*¹¹. Istnieje też wartościowa, a ważna z tego samego względu, literatura rosyjska¹², nie mówiąc już o zachodniej¹³. Autorka nie w pełni korzysta też z tego, co o przewodnikach, już li tylko lwowskich piszą polscy badacze historiografii miasta¹⁴, pomija zestawienie bibliograficzne Agnieszki Biedrzyckiej¹⁵ oraz w lekceważący sposób traktuje studium Moniki Rausz¹⁶.

Kluczowym zagadnieniem ze względu na temat pracy winno być ustalenie terminologii – uściślenie pojęcia „przewodnik turystyczny”, co przysparza najczęściej problemów wszystkim badaczom sięgającym po tego typu źródło. Autorka recenzowanej pracy pisze:

Termin „przewodnik” utrwalił się jako krótkie, informacyjne wydawnictwo kieszonkowego formatu, z ilustracjami albo bez nich, ale z obowiązkowo podanym opisem historycznym lub geograficznym kraju, miasta z wiadomościami o jego najbardziej znanych obiektach architektonicznych, historycznych miejscach, znanych osobistościach, nazwami ulic i placów, szlakami komunikacyjnymi, mapami, schematami i orientacyjnym planem (s. 11-12).

Takie rozumienie jest niemal identyczne z ustaleniami Dariusza Opalińskiego¹⁷, choć wydaje się, iż bardziej szczęśliwym zwłaszcza w odniesieniu do Lwowa mogłaby

¹¹ Prace te można uznać, za pierwsze pełne monografie poświęcone tylko i wyłącznie przewodnikom turystycznym na gruncie polskim, stąd wszelkie uwagi o charakterze metodologicznym w nich zawarte są szczególnie ważne. Zob. J. Dybiec, *Guidebook Gazes. Poland in American and German Travel Guides (1945-2002)*, „Reiseliteratur und Kulturanthropologie” 2004, Bd. 5, s. 76 i n. (ciekawe rozważania na temat terminu „przewodnik”); T. Kruszeński, *Deliciae Thorunienses. Poszukiwania tożsamości miasta w literaturze podróżniczej*, Toruń 2013, s. 270 i n. (o tożsamości miasta w ujęciu socjologicznym).

¹² И. Руцинская, *Путеводитель как феномен массовой культуры. Образы российских регионов в провинциальных путеводителях второй половины XIX – начала XX в.*, Москва 2013 (tam spora wielojęzyczna bibliografia). Godną szczególnej uwagi, ze względu na ciekawą koncepcję wykorzystania materiału, jest książka o „dialogu” moskiewskich przewodników – zob. Ю. Александров, *Москва. Диалог путеводителей*, Москва 1985.

¹³ Zob. N. T. Parsons, *Worth the Detour. A History of the Guidebook*, Stroud 2007 albo S. Müller, *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*, Frankfurt-New York 2012 – tam obszerna bibliografia.

¹⁴ Ł. Charewiczowa, *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*, „Biblioteka Lwowska” 1938, t. 37 (reprint jako tom 6, Warszawa 1990); W. Szolginia, *Historiografia architektury i urbanistyki dawnego Lwowa*, Warszawa 1989.

¹⁵ A. Biedrzycka, *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*, Kraków 2000 – piśmiennictwo o Lwowie omówione zostało z podziałem na poszczególne obiekty architektury i instytucje – s. 120-175, a same przewodniki (wraz z wszystkimi pracami ogólnymi) zestawiono od s. 167.

¹⁶ M. Rausz, *Przewodniki po Lwowie i okolicy (1850 – 1939)*, [w:] *Kraków – Lwów*, t. 8, s. 171-184.

¹⁷ Czytelnik znajdzie je w artykule D. Opaliński, *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji*, [w:] *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, red. J. Hoff, Rzeszów

być jednak definicja zaproponowana przez Monikę Rausz. Badaczka ta, w nawiązaniu do hasła „przewodnik geograficzno-topograficzny” zamieszczonego w *Encyklopedii wiedzy o książce*, zauważa, iż najważniejszy dla spełnienia warunków definicji staje się nie format książki ani obecność elementów kartograficznych itp., ale „intencja autora lub wydawcy, wyrażona w tytule dziełka”, chodzi o intencje – doprecyzujemy – „mające umożliwić orientację w opisanym terenie lub obiekcie, a także uwypuklenie ich walorów”¹⁸. Jest to istotne zwłaszcza dla XIX w., kiedy granice między przewodnikiem *sensu stricto* a zwyczajną literaturą podróżniczą są jeszcze zatarte. Świetnym przykładem dla tego problemu może być książka Stanisława Karwowskiego (1848-1917) – wielkopolskiego historyka i publicysty – *Cztery tygodnie w Galicji*, wydana w Poznaniu w 1891 r. Karwowski na początku swej relacji deklaruje, iż przystępuje do pracy, by ułatwić swoim ziomkom z zaboru pruskiego podróż do Galicji, bowiem „nieraz się zdarza, że człowiek będąc w jakimś mieście, którego nie zna, błądzi po nim, nie wiedząc, gdzie się zatrzymać, a w końcu nie zobaczy tego co warte było widzenia”¹⁹. Słowa te napisano 20 lat po ukazaniu się pierwszego przewodnika *sensu stricto* po Lwowie, niezawierającego jednak żadnych informacji praktycznych, ale na 20 lat przed pierwszymi poradnikami, które takie wiadomości już podawały. Myślę tu o *Przewodniku* Antoniego Schneidera z 1871 r. i *Przewodniku po Galicji* Mieczysława Orłowicza z 1914 r.

Autorka recenzowanej książki zna wspomniany tekst Moniki Rausz, jednak mało go sobie ceni, co już zaznaczono. Nazywa go niewielkim i analitycznym, a także chaotycznym w wyborze materiału, co ma mieć przełożenie jakoby na błędy w typologii. Zestawienie bibliograficzne przewodników po Lwowie za okres 1850-1939, którego dokonała Rausz jest według Marianny Mownej pełen licznych omyłek i nieścisłości, nie podobają się jej też wybrane cezury, szczególnie początkowa (s. 12-13). To ocena skrajnie niesprawiedliwa i zapewne wynika z nieporozumienia. Tekst Rausz, choć zwięzły, jest ciekawie napisany i zawiera najistotniejsze problemy interesujące badaczy przedmiotu. Wytknięte przez Mariannę Mowną nieścisłości w bibliografii Moniki Rausz są rzeczą ewidentną, lecz część z nich zapewne powstała jako omyłki w druku²⁰. Podkreślenia wymaga raz jeszcze, iż cytowane przed chwilą podejście do sprawy terminologicznej przez Rausz wydaje się być lepsze niż to, które dekla-

2002, s. 111 i n. i wzmiankowanej monografii – idem, *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Krosno 2012, s. 16-17.

¹⁸ M. Rausz, *op. cit.*, s. 171.

¹⁹ St. K. [S. Karwowski], *Cztery tygodnie w Galicji*, Poznań 1891, s. 3-4; por. J. Hoff, *Podróż Wielkopolanina przez Galicję. „Cztery tygodnie w Galicji” Stanisława Karwowskiego*, [w:] *Europejczyk w podróży 1850-1939*, red. E. Ihnatowicz, S. Ciara, Warszawa 2010, s. 327 i n.

²⁰ M. Rausz swoje zestawienie bibliograficzne zaczyna od niemieckojęzycznych książek adresowych Lwowa autorstwa Jana Ślezińskiego z l. 50. i 60. XIX stulecia, Mowna od *Przewodnika* A. Schneidera z 1871 r. Ten ostatni druk Rausz uważa za drugie wydanie, pierwotny widząc w 1867 r. Tymczasem Ł. Charewiczowa podaje, iż w owym 1867 r. ukazał się opis katakumb pod kościołem dominikańskim we Lwowie autorstwa A. Schneidera, a dwa wydania jego przewodnika odpowiednio w 1871 i 1875, co znajduje współcześnie potwierdzenie w zbiorach BN – zob.

ruje, ale niestety nie stosuje konsekwentnie Mowna. Wiele z zakwalifikowanych do recenzowanej książki książek-przewodników nie jest „niewielkiego” formatu – np. albumowe wydanie Jerzego Janickiego *Ni ma jak Lwów. Krótki przewodnik po Lwowie* (Warszawa 1990, ss. 240, format 22×21 cm) trudno zaiste nazwać kieszonkowym. Sprawa typologii, którą Mowna przejmuję od Ołeksandra Szyszki, prezentuje się podobnie. Mnożenie gatunków, odróżnianie *dowidnyków* od informatorów i od *bukletów* (folderów), albo książki adresowej od książki telefonicznej, czy też albumu fotograficznego od „fotoprzewodnika” nie wiele wnosi. Wydaje się, iż Rausz lepiej dopasowała podział przewodników do lwowskich realiów.

Analizę wydawnictw, które Autorka uznaje za przewodniki, otwiera *Przewodnik po mieście Lwowie wydany staraniem komitetu zawiązanego na przyjęcie gości z Wielkopolski, Prus, Śląska i Krakowa, przybyłych na Zjazd do Lwowa w dn. 13 sierpnia 1871 r.*, napisany przez Antoniego Schneidra i wydany w oficynie Pillerów (poz. w bibliografii 1). Idąc w ślad za opinią Łucji Charewiczowej, Mowna uznaje go za pierwszy nowoczesny przewodnik po Lwowie. Dowiadujemy się o okolicznościach jego powstania w związku z uroczystym otwarciem Kopca Unii Lubelskiej sypanego w l. 1869-1871, o rozpisany konkursie na przewodnik, który miał służyć pomocą wszystkim przybyłym wówczas do Lwowa, o rywalizacji w tym zakresie ze Stanisławem Kunasiewiczem i wreszcie o samej jego zawartości. Posiłkując się wynikami studiów innych ukraińskich badaczy, Autorka dokonuje atrybucji siedmiu ilustracji, przypisując je Józefowi Swobodzie i Karolowi Auerowi (s. 19-21). Ciekawe są informacje podawane przez Autorkę przy okazji a dotyczące Karla Vladislava Zapa (1812-1871), także pochodzącego z Czech urzędnika cesarskiego, który pozostawił po sobie opisy Galicji i Lwowa. W jego pracach, zamieszczonych w ówczesnych czeskich periodykach, Autorka doszukuje się „pierwszego opisu typu przewodnikowego” Lwowa (s. 21)²¹. Nie rozwiązuje jednak sprawy współudziału przy powstaniu przewodnika Edwarda Błotnickiego (1830-1880) – literata i rzeźbiarza, a także rysownika i litografa, więzionego za działalność patriotyczną stronnika lwowskiego demokracji Franciszka Smolki. Błotnicki został określony mianem „współpracownika

Ł. Charewiczowa, *Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider*, odbitka z nr 4/5 (1938 r.), lwowskiego „Przeglądu Krajoznawczego”, s. 9-10.

²¹ Problem czeskich początków opisywania miasta Autorka relacjonuje za ukraińskim badaczem Mychajłem Krilem (zob. *Чехи в Галичині : Біографічний довідник*, Уклали А. Дрбал, М. Кріль, А. Моторний, В. Моторний, Є. Топінка, Львів 1998). Jednak Petr Kaleta, badacz z praskiego Uniwersytetu Karola, informacje zawarte w tej pozycji każe traktować krytycznie – zob. P. Kaleta, *Czesi w Galicji wschodniej w XIX wieku: społeczeństwo, gospodarka, kultura*, „ZNUJ. Prace Historyczne” 2014, t. 141, nr 1, s. 63. Dla lepszego wyświeślenia tych problemów można sięgnąć do takich prac jak: idem, *Karel Vladislav Zap a jeho Cesty a procházky po Halické zemi (1844)*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki*, t. 7, red. H. Kosętko, Kraków 2005, s. 158–167, a nade wszystko do podstawowego źródła, jakim jest dwutomowe dzieło Ludwika Feigla *Sto let českého života ve Lvově* (napisane we Lwowie, a wydrukowane w Pilźnie w l. 1924-1925). O Swobodzie i Auerze znaleźć można krótkie informacje w tekście *Malarze i rytownicy lwowscy w roku 1849* zamieszczonym w 47 numerze „Tygodnika Ilustrowanego” z 1913 r. (s. 923-924, K. Bartoszewicz publikuje notki pozostawione przez Szczęsnego Morawskiego).

przewodnika” już przez Karola Estreichera²². Wspomniany literat i rzeźbiarz jako współpracownik kilku ówczesnych gazet zajmował się często redakcją tekstów²³. Jest to ważne, w kontekście faktu, iż przewodnik Schneidra tak naprawdę nie jest sygnowany. Nazwisko Schneidra pojawia się dwukrotnie dopiero na końcu przewodnika – pierwszy raz jest wspomniany w 3. osobie jako archeolog, a po raz drugi w ostatnim ustępie książeczki (pisownia oryginalna):

Witając u tych gruzów, u tych relikwii narodowej i państwowej naszej przeszłości, współbraci zgromadzonych z różnych ziem wszystkim nam drogiej Polski, kończymy niniejszy opis Lwowa, jego osobliwości i nielicznych jego zabytków dziejowych, zapewnieniem, że jeżeli komisya, której komitet zjazdowy wydanie *Przewodnika* poruczył, niedość może starannie oddany jej a bardzo obfity w zajmujące szczegóły rękopis pana Antoniego Schneidera opracowała, winna temu krótkość czasu i szczupłość ram zakreslonych, a nie brak jak najlepszych dla miłych gości chęci.

A więc tekst Schneidra był jedynie podstawą do ułożenia odrębnej wersji przewodnika? Jaka była w tym rola Błotnickiego? Nie wiemy, a Autorka o nim nawet nie wzmiankuje²⁴.

Przewodnik Schneidra jest bodaj najobszerniej opisanym w recenzowanej książce. Innym publikacjom Autorka poświęca zdecydowanie mniej miejsca, niektóre tylko wymienia w bibliografii. Jest to zrozumiałe nie tylko z uwagi na ich pokątną liczbę, ale także zróżnicowaną objętość i treść. Sposób omawiania kolejnych przewodników jest dość podobny – Autorka koncentruje się na informacjach o charakterze księgozawczym, zarysowuje pobieżnie treść danej książki, na ogół ograniczając się do wymienienia kilku obiektów czy dzielnic w niej opisanych. W ocenie całościowej najczęściej posługuje się opiniami zaczerpniętymi z recenzji prasowych ukazujących się równocześnie z kolejnymi przewodnikami. Każdy okres, na jaki podzieliła swoje rozważania, stara się krótko podsumować. Wnioski te nie są jednak zbyt wnikliwe. Brakuje zwłaszcza zestawień ilościowych i porównań z innymi miastami. Zupełnie niedawno Dariusz Opaliński zliczył przewodniki wydane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pozostających pod trzema zaborami. I tak spośród 255 zebranych przez niego przewodników, niemal połowę wydano w Krakowie – było to 120 pozycji, w Warszawie 52 pozycje, a Lwów znalazł się na trzecim miejscu z liczbą 24²⁵. Autorka nie podaje również informacji, w jakim języku wydawano przewodniki. Identyfikację utrudnia podawanie ich tytułów jedynie w tłumaczeniu na ukraiński. Gdyby nie fakt, iż część z nich opatrzone fotografią karty tytułowej lub okładki, czy-

²² K. Estreicher, *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. 4, Kraków 1878, s. 207; zob. też D. Opaliński, *Przewodniki...*, s. 358.

²³ Por. S. Kozicki, *Błotnicki Edward*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 139-140.

²⁴ *Przewodnik po mieście Lwowie wydany staraniem komitetu zawiązanego na przyjęcie gości z Wielkopolski, Prus, Śląska i Krakowa, przybyłych na Zjazd do Lwowa w dn. 13 sierpnia 1871 r. – Pamiątka z wycieczki do Lwowa*, Lwów 1871, s. 67.

²⁵ D. Opaliński, *Przewodniki...*, s. 111-112.

telnikowi ciężko byłoby się zorientować, o jaki przewodnik chodzi. Aby dowiedzieć się o stosunku procentowym między polskojęzycznymi wydaniem a innymi, wypadnie dokonać obliczeń samodzielnie²⁶.

Autorka zauważa, iż większość przewodników powstałych w czasach austriackich przygotowano w związku z jakimś doniosłym wydarzeniem, które miało sprowadzić do miasta ważnych gości. Najbardziej znanym z nich była z pewnością Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie w 1894 r., której zorganizowaniu towarzyszyło wydanie kilku różnojęzycznych przewodników. To wówczas światło dzienne ujrzał pierwszy ukraiński przewodnik *Провідник по виставі Краєвій у Львові з особливим оглядом на відділ етнографічний і на павільон руских народних товариств*, Львів 1894 (s. 29-30). Autorka przypisuje jego autorstwo Wołodymyrowi Szuchewyczowi, ukraińskiemu etnografowi, mocno zaangażowanemu w organizację tego przedsięwzięcia (znaleźć w tym miejscu można jeden z nielicznych w całej książce cytatów z treści przewodnika – jest to ostrzeżenie przed nieuczciwymi „Żydami” oferującymi usługi noclegowe). Przewodnik ten nie został uwzględniony w bibliografii z niezrozumiałych do końca powodów, zapewne dlatego, iż właściwy opis miasta stanowi tylko część publikacji, poświęconej głównie Wystawie i jej ruskiemu pawilonowi. Podobnie rzecz się ma z 31. i 32. zeszytem *Przewodnika ilustrowanego po ces. król. austr. kolejach państwowych* (Wiedeń 1894) autorstwa Oswalda Obogiego i Adolfa Inlendera. Autorka nie poświęca im większej uwagi (s. 32), chociaż według słów Dariusza Opalińskiego przewodniki te, obok wypuszczonego przez Księgarnię Polską Bernarda Połonieckiego *Przewodnika po Lwowie i okolicy* Franciszka Jaworskiego z 1907 r., są najbardziej zbliżone do wzoru wypracowanego przez Karla Baedekera²⁷. Wiele ciekawych informacji nt. recepcji rozwiązań potentata wydawniczego z Niemiec można znaleźć na kartach wspomnień Mieczysława Orłowicza (1881-1959) – nie wyzyskanych przez Autorkę. Jego *Ilustrowany przewodnik po Galicji* (Lwów 1914) – jeden z najlepszych polskich bedekerów w ogóle – został opisany marginalnie (s. 39-40). A polski entuzjasta i krzewiciel turystyki, w latach młodości związany blisko z Lwowem był gorącym wielbicielem produkcji oficyny Karla Baedekera – w swoich podróżach wielokrotnie przekonywał się o jej wyższości nad konkurencją²⁸. Doskonale zdawał sobie sprawę, iż na polskim rynku takich przewodników bardzo brakuje. W 1919 r. ogłosił nawet rodzaj memorandum, w którym postulował zainicjowanie przez państwo wydawania „Polskiej Biblioteki

²⁶ Analizując zestawienie bibliograficzne Mownej, można doliczyć się 86 wydawnictw polskojęzycznych, 8 ukraińskich, 6 niemieckich, 1 rosyjskiego i 2 w innych językach wydanych do 1945 r. W okresie 1945-1989(1991) odnotowano 23 wydawnictwa ukraińskojęzyczne, 14 rosyjskich i 3 inne (w tym 1 polskojęzyczne). Po upadku komunizmu zaś polskojęzycznych 55, ukraińskich 46, rosyjskich 10, innych 24. Dane te nie niuansują wydań będących tłumaczeniem, reprintem przedrukiem czy wydawnictwem np. dwujęzycznym.

²⁷ *Ibidem*, s. 59.

²⁸ M. Orłowicz, *Moje wspomnienia turystyczne*, wybór i oprac. W. Ferens, przedm. R. Wroczyński, Wrocław 1970, s. 208, 240, 244, 507 (mowa o przewodnikowym opisie Wiednia, Paryża i Wrocławia).

Turystycznej” (na wzór Baedekera) oraz podjęcie starań o ukazanie się przewodników po Polsce w największych zagranicznych wydawnictwach (m.in. u Baedekera)²⁹.

O ile w okresie austriackim o kolejności opisanie przewodników decydowała chronologia, to w przypadku okresu polskiego materiał został pogrupowany etnicznie – na przewodniki polskie, ukraińskie i żydowskie. Mimo to problemy etniczne jednak nie interesują głębiej Autorki. Niemal w całym swoim wywodzie pozostaje na gruncie suchego, lakonicznego opisu, barwionego cytataми z pozytywnych recenzji. Jej obiektywizm jest jednak pozorowany. Pomija całkowitym milczeniem nacjonalistyczne interpretacje dziejów Lwowa obecne w ukraińskiej produkcji, lecz nie powstrzymuje się, by napisać co nieco o polskich.

W kontekście przewodnika Franciszka Jaworskiego pisze o niedookreślonych „polskich patriotycznych hasłach” (s. 36). Mieczysławowi Orłowiczowi wypomina rozdział z jego przewodnika z 1920 r. pt. *Lwów jako ognisko polskiej kultury*, podkreślając iż cała książka była przeznaczona dla żołnierzy, dla podniesienia poziomu wiedzy i patriotyzmu w ich szeregach, a przy okazji zarzuca „tendencyjne wyświetlanie historycznych i wojennych zdarzeń oraz burzliwe, emocjonalne uniesienie z powodu odrodzenia Rzeczypospolitej” (s. 47). Autorka życzliwie odnosi się do *Przewodnika po Lwowie* Bohdana Janusza (poz. 37), piszącego po polsku historyka pochodzenia ukraińskiego, zaznaczając jego ukrainocentryzm (s. 50), a także do niewielkiej książeczki Marii Jarosiewiczówny *Nasz Lwów* z 1935 r. (s. 54-55). Autorka przypomina, iż Jarosiewiczówna prowadziła wykłady dla przewodników miejskich po Lwowie, ale nie wspomina już, iż wzmiankowana książeczka miała charakter skryptu dla tychże adeptów i posiada w treści nie mniejszy bagaż patriotyczny niż książki Orłowicza (co zdecydowało zapewne o jej powtórным wydaniu po 1989 r.). Nie wiadomo też, czemu Autorka za „najbardziej reprezentatywny i obszerny” spośród polskich przewodników uważa kilkakrotnie wznawiany przez „Gazetę Mieszkaniową” przewodnik z tekstem Aleksandra Czołowskiego (s. 53), choć jeśli brać pod uwagę tylko to, co pisze sama Autorka, dużo lepiej prezentuje się bedeker Aleksandra Medyńskiego (s. 55-56)³⁰.

²⁹ *Ibidem*, s. 560.

³⁰ Przewodnik Medyńskiego, obok Orłowicza, jest pierwszym wydawnictwem turystycznym nowoczesnego typu, wydanie z 1936 r. liczyło 252 ss., zaś drugie z 1937 r. 216 ss. (katalog Mownej, poz. 85 i 91). Tekst Czołowskiego znajdujemy w kilku przewodnikach wydanych w l. 30. (katalog Mownej, poz. 59, 65, 66, 71, 72, 81, 89, 95), o bardzo różnej objętości stron (od kilkudziesięciu do ponad dwustu). Najobszerniejszy z nich *Ilustrowany przewodnik po Lwowie z wykazem ulic i planem orientacyjnym miasta* (Lwów 1934, ss. 202 + VIII), jest tak naprawdę wszechstronną księgą adresową, zamieszczającą wykazy wszelkich instytucji urzędowych, kulturalnych, obiektów hotelarskich i gastronomicznych itd. z podaniem ich adresów i telefonów. Czołowski był konsultantem całości, a autorem jedynie wstępnej części ogólnej (sygnowanej inicjałem A.C., s. 1-5). We wstępie *Od Wydawnictwa* znajdujemy takie oto podziękowania: „Niech nam będzie również wolno złożyć serdeczne podziękowania JWP. Dyr. Archiwum Miejskiego Dr. Aleksandrowi Czołowskiemu za autorytatywny i niezastąpiony obraz przeszłości Lwowa, oraz za przejrzenie całości Przewodnika” (s. IV). Przy części praktycznej stanowiącą *gros* przewodnika zaangażowany był S. H. Safran. Dwa wydania tej książki znajdują się w Bibliotece Cyfrowej Polona dostępnej on-line. Mowna nie podaje

Niezależnie od przewodnika przypisywanego Wołodymyrowi Szuchewyczowi – „pierwszą jaskółką wśród ukraińskich przewodników” Mowna czyni *Львів. Провідник* opublikowany w 1925 r. w wydawnictwie weteranów Strzelców Siczywych Czerwona Kałyna, mieszczącym się przy ul. Ruskiej we Lwowie (s. 57-59). Większość uwagi czytelnika skierowana jest na sprawę rozwiązania „zagadki” autorstwa tej publikacji. Jest to zabieg, mówiąc krótko, chybiony, ponieważ już sama strona tytułowa informuje czytelnika, iż był nim nie tylko znany radykał Iwan Hołubec (choć rzeczywiście książka często bywa przywoływana skrótowo jako „przewodnik Hołubca”), ale także jeden z kierowników całej oficyny – L.L., czyli Łewko Łepkyj³¹. Jak jest przedstawiony Lwów w tej książce? Nie mamy szansy się dowiedzieć. Choć Mowna wyróżnia ten przewodnik spośród innych już we wstępnych słowach *Od autora*, gdzie czytamy, iż „przewodnik Hołubca i Łepkiego był pierwszym oddającym pogląd Ukraińca na galicyjską stolicę (...) i właśnie na tej narodowej wizji polega (...) niezaprzeczalna zasługa (...) tak wobec rodzinnego miasta, jak i wobec ojczystego krajoznawstwa” (s. 6). Niestety Autorka przy okazji opisu tej pozycji nie rozwija, na czym dokładniej polegają te zasługi. Skrajnie nacjonalistyczne publikacje naukowe Hołubca zostały gruntownie skrytykowane jeszcze przez Łucję Charewiczową³². Wedle informacji Autorki Hołubec na początku 1940 r. planował wznowienie swego dzieła w języku niemieckim. Było to pewnie możliwe i wydaje się to pozostawać w łączności z faktem, iż Hołubec podjął także współpracę z okupantem sowieckim – w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie znajduje się egzemplarz ułożonego przez niego i wydanego jeszcze w 1939 r. samouczka do nauki ukraińskiego i rosyjskiego³³.

też informacji, iż w BN w Warszawie w spuściźnie po Czołowskim znajduje się rękopis jego przewodnika z 1930 r. (sygn. rkps 5505 IV).

³¹ Informację taką można wysnuć nie tylko przy pomocy słownika O. Deja (O. Дей, *Словник українських псевдонімів та криптонімів*, Київ 1969), ale także monografii Czerwonej Kałyny (В. Передирій, *Видання „Червоної Калини”. Історико-бібліографічне дослідження*, Львів 2004, poz. 2320, w książce sporo o działalności Ł. Łepkiego) oraz bibliografii twórczości Hołubca: С. Костюк, Т. Стефанишин, *Микола Голубець (1891-1942). Бібліографічний покажчик*, Львів 2005 – dwu ostatnich bibliografii Autorka nie uwzględniła.

³² Ł. Charewiczowa, *op. cit.*, s. 178 i n., s. 183, przyp. 9. Krytyka Charewiczowej dotyczy innych publikacji Hołubca, przewodnik jest tylko wzmiankowany bez poświęcenia mu słowa komentarza, co samo w sobie też może być znaczące. Przewodnik Hołubca i Łepkiego bowiem zawiera sumę antypolskich zapatrywań nacjonalistów ukraińskich (kwintesencją których w tym przypadku były sążniste opisy książkowego Lwowa, łącznie z nieistniejącymi od wieków cerkwiemi przy ignorowaniu najważniejszych zabytków powstałych później oraz zaprawionych goryczą analiz dopiero co zakończonej wojny polsko-ukraińskiej).

³³ *Polak w Ukrainie i w Rosji. Samouczek języka ukraińskiego i rosyjskiego z podaniem wymowy i akcentu*, oprac. M. Hołubeć, Lwów 1939 – w *Słowie od autora* czytamy: „Matką podręcznika niniejszego była potrzeba – pilna i nieodzowna. Społeczeństwo polskie i żydowskie, niemające dotąd sposobności zapoznania się z językiem ukraińskim i rosyjskim, znajdzie w książeczce naszej zwroty, zdania i wyrazy języków obu... Lwów, październik 1939”. Jest to druk zupełnie nieznaną nawet autorom specjalistycznej przywołanej wyżej bibliografii spuścizny Hołubca (С. Костюк, Т. Стефанишин, *op. cit.*). Interesujący nas przewodnik został tam wykazany jako poz. 288, czego

Za najlepszy przewodnik po Lwowie w ogóle Autorka uznaje, w ślad za ukraińskim wydawcą Bohdanem Jakimowyczem, przewodnik Iwana Krypjakewycza *Історичні проходи по Львові* z 1932 r. Poświęca mu sporo uwagi, omawia wszystkie kolejne, aż po dzień dzisiejszy, wznowienia, zajmuje się jakością druku, stylem wykładu, ale znów nie treścią (s. 60-64). Tymczasem Łucja Charewiczowa pisze: „Przeważa w nim nacisk na ruskie sprawy, one są pierwszoplanowe, wszystkie inne kryją się po za nim”³⁴. Nasza Autorka, tak jak i w przypadku Hołubca, nie ustosunkowuje się w żaden sposób do opinii swej przedwojennej poprzedniczki, choć Charewiczową niewątpliwie zna i ceni. Podobnie jest w sprawie o pewnych nadużyciach obecnych u Krypjakewycza, które znalazły już negatywny odbiór i u samych Ukraińców³⁵. Pierwsza wersja książki Krypjakewycza ukazała się jeszcze w 1910 r. – wzmiankują ją bibliografie sporządzone i przez Charewiczową, i przez Rausz, a także i przez Mariannę Mowną (poz. 15), ta jednak nie podejmuje wnikliwej analizy owej starszej edycji, jak zresztą i pozostałych. „Wzorcowy ukraiński *Baedeker*”, żeby użyć za Autorką porównania o. Teofila Kostruby (s. 62), na to wszak zasługuje.

Autorka zwraca uwagę na duży zbiór przewodników opisujących Lwów w ramach większych całości – regionu, kraju, a nawet kontynentu. Twierdzi jednak, iż zwykle opis Lwowa w takich publikacjach zawiera się na 5-15 stronach (s. 70). Nie jest to prawdą, niektóre z nich objętością przewyższają niejeden opisany w recenzowanej książce przewodnik poświęcony wyłącznie miastu nad Pełtwią. Wystarczy przypomnieć, pominięty zupełnie przez Autorkę, drugi tom *Przewodnika po Polsce* Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, gdzie Lwów opisany został na 70 stronach, z dołączonym barwnym planem Wacława Jamiołkowskiego³⁶. Nieco miejsca poświęciła natomiast dwóm edycjom interesującego *Przewodnika po Europie* (Warszawa 1903 i Lwów 1909) wydanym w ramach serii *Podróżnik Polski* z inicjatywy i nakładem Eugeniusza Starczewskiego (1862-1927) – nazwanego przez Autorkę nieprecyzyjnie „wydawcą kijowskim”. Ten zamożny ziemianin wołyński, był jedną z największych indywidualności polskiej sceny politycznej okresu formowania się niepodległości i pierwszych lat II RP, niezwykle trzeźwo oceniał możliwości polskie na wschodzie, dopuszczał m.in. myśl powstania Polski bez Lwowa i Wilna (!).

Mowna nie sygnalizuje (cytuje jedynie dwie recenzje, których adresy bibliograficzne można znaleźć także w owym wydawnictwie).

³⁴ Ł. Charewiczowa, *op. cit.*, s. 180.

³⁵ Chodzi o opis krwawych mordów na zamieszkałych Lwów Rusinach, czego mieli się jakoby dopuszczać Polacy podczas oblężenia miasta przez Chmielnickiego – por. tekst zamieszczony na popularnym wśród współczesnych lwowian portalu *zaxid.net* autorstwa Wasyla Rasewycza, jego naczelnego redaktora, a potem przetłumaczony na język polski przez „Kurier Galicyjski”, który trafił na kilka stron internetowych w Polsce, pt. *Zakłamana historia w wydaniu lwowskich przewodników* (październik 2012), [on-line:] <http://www.bibula.com/?s=Zak%C5%82amana+historia+w+wydaniu+lwowskich+przewodnik%C3%B3w>, dostęp: 31 I 2015.

³⁶ *Przewodnik po Polsce w 4 tomach*, t. 2: *Polska południowo-wschodnia*, red. S. Lenartowicz, Warszawa 1937, s. 4-72. Reprint ukazał się nakładem wydawnictwa Libra w Rzeszowie w 2014 r. Najważniejsze zabytki Lwowa opisuje także J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 1, Warszawa 2000, s. 52-134.

W Kijowie przez pewien czas jedynie mieszkał, a w sferze wydawniczej zajmował się raczej publikacją własnych memoriałów i politycznych przemyśleń. Zanim zdążył wsiąknąć na dobre w politykę podjął inicjatywę odpowiedzi na gruncie polskim na fenomen „czerwonej książeczki” Karla Baedekera, angażując własne środki, i to nie-małe. Tak powstała polska „czerwona książeczka” (format, kolor i wykonanie okładki wzorowano na niemieckich mistrzach)³⁷.

Pisząc o okupacji niemieckiej, Autorka zwraca uwagę na ważny przewodnik *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker* (Leipzig 1943). Nie jest w stanie ustalić autorstwa tej ciekawej książki, choć jest ono podawane w literaturze przedmiotu oraz katalogu Biblioteki Narodowej w Warszawie³⁸.

Okres sowiecki został potraktowany naleyście. Autorka stwierdza, iż w l. 1939-1941, „za pierwszych Sowietów”, nie ukazał się żaden przewodnik (s. 77), natomiast w zestawieniu bibliograficznym w okresie od 1945 r. aż do końca istnienia Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej można doliczyć się ich około czterdziestu³⁹. W ciągu pierwszych kilkunastu lat po wojnie ukazywały się jedynie typowo ideologiczne przewodniki autorstwa niemal wyłącznie dwóch osób (piszących a to osobno, a to w duecie) – Andrieja Paszuka i Iwana Derkacza (poz. 106-116, 119, 122, 125, 131), w których najwięcej uwagi poświęcono pomnikowi Lenina i Wzgórz Chwały Armii Czerwonej oraz nowym inwestycjom budowlanym (s. 78), dawnych lwowian i ich dzieje odsyłając w zapomnienie. Zmiana nadeszła w 1965 r. razem z publikacją pierwszego wydania opracowania lwowskich zabytków autor-

³⁷ Sporo pisze na ten temat: M. Orłowicz, *Moje wspomnienia...*, s. 400 i n. To Orłowiczowi i jego Akademickiemu Klubowi Turystycznemu bowiem przypadło dokonać poprawek do drugiej edycji wzmiankowanego wydawnictwa, a wołyński mecenas sprezentował mu nawet komplet najnowszych bedekerów, czym sprawił tak hojnie obdarowanemu (a tym samym docenionemu) rzecz jasna ogromną radość. Andrzej A. Zięba w biogramie Starczewskiego (A. A. Zięba, *Starczewski Eugeniusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42, Warszawa–Kraków 2003, s. 281-284) nie zajmuje się niestety jego działalnością na polu wydawniczym. O poglądach politycznych Starczewskiego zob. S. Dębski, *Liga Narodów i instytucjonalizacja polityki międzynarodowej a interes polski – uwagi Eugeniusza Starczewskiego z marca 1919 r.*, „Arcana” 2012, nr 6 (108), s. 169 i n.

³⁸ Chodzi o Oskara Steinheila – por. prace Joanny Dybiec (Marianna Mowna nazywa ją Anną, przywołując tekst Dybiec z „Rocznika Krakowskiego”) – J. Dybiec, *op. cit.*, s. 355 i n.; a także Nicholasa Lane’a, *Tourism in Nazi-occupied Poland. Baedeker’s Generalgouvernement*, „East European Jewish Affairs” 1997, vol. 27, issue 1, s. 45 i n. oraz kilka luźnych uwag skreślonych przez Krzysztofa Lipińskiego, *Turystyczna manipulacja w czasie wojny. Przewodnik Karla Baedekera Generalgouvernement*, „Studia Interkulturowe” 2007, nr 1, s. 136-139.

³⁹ Autorka pomija produkcję wydawnictwa lwowskiego Вільна Україна z drugiej połowy l. 40., uwzględnia jedynie jeden, kilkunastonicowy druk (poz. 103), tymczasem były inne, obszerniejsze: *Львів короткий довідник*, ред. Г. Пінчук, Львів 1945 (wśród autorów wymieniany jest I. Krypiakewycz); rok później ukazała się wersja rosyjskojęzyczna: *Львов краткий справочник*, ред. Г. Пинчук, Львов 1946, ss. 85; szczególnie warto podkreślić, perfekcyjnie wydany pod względem edytorskim: *Львов справочник*, ред. Б. Дудыкевич, Львов 1949, ss. 201, zawierający mnóstwo informacji z dawnych dziejów Lwowa (rzecz jasna naświełtonych propagandowo), do których potem inne przewodniki już nie wracały tak chętnie (np. o bliskiej współpracy ruskich mieszkańców Lwowa z Moskwą, od XVI w. włącznie).

stwa Hryhorija Ostrowskiego (1929-2007), starającego się przywrócić pełniejszą pamięć o przeszłości (poz. 120). Znamienym jednak pozostaje fakt, przytoczony przez Autorkę, iż recenzja uwypuklająca znaczenie publikacji Ostrowskiego napisana w 1977 r. przez znawcę Lwowa Wołodymyra Wujcika, ukazać się mogła dopiero w 2004 r., już po śmierci recenzenta (s. 80).

Omawiając polskie publikacje o Lwowie z ostatnich kilkunastu lat, Mowna słusznie wypomina im „grzech sentymentalizmu” (s. 95). Wśród tych najbardziej grzesznych uplasował się przewodnik Przemysława Włodka wydany w Pruszkowie w 2006 r. (poz. 203). Miejsce wydania tego ostatniego Autorka pozwala sobie nazywać „prowincjonalnym”, co wydaje się być niestosowne choćby dlatego, iż przewodnik wydawnictwa Rewasz (w którym ukazał się przewodnik Włodka) uchodzą za jedno z najrzetelniejszych na polskim rynku. W tym miejscu warto też przypomnieć o książce Bogdana St. Kasprowicza⁴⁰ wydanej przez wydawnictwo Bezdroża (po Pascalu i Rewaszu najbardziej zasłużone w branży turystycznej), której ani jedno wydanie nie zostało odnotowane w recenzowanej pracy.

Warto uzupełnić także inne braki w bibliografii. Autorka nie uwzględnia całej grupy przewodników opisujących pojedyncze obiekty we Lwowie albo opisujące miasto pod wybranym kątem (przewodniki tematyczne). I tak dziwi brak opisów katedry łacińskiej: pióra Maurycego Dzieduszyckiego, wydanego we Lwowie jeszcze w 1872 r.⁴¹, oraz Jerzego T. Petrusa w 1999 r.⁴² W bibliografii Mownej znajdziemy lwowski przewodnik dla narciarzy z 1934 r. (poz. 73), ale przewodnika po historycznych i współczesnych obiektach sportowych znanego dziennikarza Iwana Jareмки już nie⁴³. *Ilustrowany przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim* (Lwów 1937) wspomniany jest jedynie w biogramie jego autora Aleksandra Medyńskiego (s. 149). Nie ma wzmianek o innych książkach o charakterze przewodnikarskim po nekropoliach Lwowa, chodzi nie tyle o znane książki Stanisława S. Nicieji, ile o pewne ukraińskie wydawnictwo o charakterze *stricte* przewodnika z 2007 r.⁴⁴ Nie ma wielu wydawnictw drukowanych masowo w sowieckiej oficynie Kamieniar (Каменяр)⁴⁵, a tych, o których akurat autorka wspomina (s. 79-80), nie ma we właściwej bibliografii. Mowna opisuje zawartość przewodnika po miejscach związanych z ukraińskimi ruchami nacjonalistycznymi z pierwszej połowy XX w. – *Львів. Місто наших героїв*

⁴⁰ B. S. Kasprowicz, *Lwów sentymentalny. Historia miasta w obrazach*, Kraków 2006, ss. 134.

⁴¹ M. Rausz, *op. cit.*, s. 178-179. Reprint wydała warszawska Oficyna Wydawnicza Interim w 1989 r.

⁴² J. T. Petrus, *Lwowska katedra obrządku łacińskiego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Przewodnik*, Warszawa 1999.

⁴³ *Мандрівки спортивними об'єктами Львова*, упор. І. Яремко, Львів 2012, ss. 164.

⁴⁴ Л. Криса, М. Нагай, *Проходи по Личакову. Путівник*, Львів 2007, ss. 108.

⁴⁵ Пор. Л. Ходосевич, З. Паньків, *Аптека-музей у Львові. Путівник. Українською, російською та англійською мовами*, Художник Б. Пікулицький, Львів 1989, ss. 32; Г. Рокотов, *Холм Славы. Путеводитель*, Львов 1984, ss. 139 i kilku in. Brak też wzmianki o poradniku Jerzego Szperkowicza, *Turysta polski w Związku Radzieckim*, Warszawa 1982, gdzie Lwów opisany jest na s. 142-151.

(poz. 230), ale pomija, co prawda dość efemeryczny, lecz jednak istotny dla tematu, przewodnik Hołubca, tropiący ślady Bohdana Chmielnickiego we Lwowie⁴⁶.

Można by też było rozważyć, czy dla pełniejszego obrazu Grodu Lwa w przewodnikach znaczenia nie miało by zestawienie dwu najobszerniejszych jego opisów – porównania ośmiotomowego cyklu *Tamten Lwów* Witolda Szolginia⁴⁷ z autorską serią *Львівські вулиці і кам'яниці* ukraińskiego miłośnika Lwowa Ihora Melnyka⁴⁸.

Istotnym brakiem w recenzowanej książce jest pominięcie wydanego jeszcze w Piotrogradzie, w typografii Sirius, przewodnika po architekturze i sztuce miasta autorstwa Wasilija Andriejewicza Wierieszczagina (1859-1931) – rzeczywistego radcy stanu, szambelana i marszałka dworu, nade wszystko zaś bibliofila i bibliografa – autora kilku fundamentalnych prac dla dziejów książki w Rosji. Pierwszy fragment jego książki o Lwowie ukazał się na łamach pisma „Старые годы” w kwietniu i maju 1915 r., a całość jeszcze w tym samym roku⁴⁹. Książki tej, podobnie jak i wydanego oddzielnie albumu z fotografiami miasta⁵⁰, nie notują także ani Charewiczowa, ani Rausz. Korzysta z niej natomiast Włodzimierz Osadczy w swym ważkim studium o oddziaływaniu rosyjskiego prawosławia w Galicji⁵¹. Wasilij Andriejewicz nazywany „ojcem bibliografii rosyjskiej” bywa czasem mylony ze znanym szeroko, wybitnym malarzem – Wasilijem Wasyliwiczem Wierieszczaginem (1842-1904) mimo iż nie byli oni nawet ze sobą bezpośrednio spokrewnieni⁵². Głos Wierieszczagina, należący do nurtu wielkoruskiego, bliski był z pewnością wszystkim moskalofilom tamtej doby, pozostającym pod wrażeniem 293 dni obecności wojsk rosyjskich w grodzie Lwa. Zawiera morze krytycznych i złośliwych uwag pod adresem kultury polskiej i ruskiej (ukraińskiej) i tym samym plasuje się na przeciwległym biegunie w stosunku do niezwykle pozytywnego obrazu Lwowa, jaki maluje się w przypominanym niedawno na łamach „Krakowskiego Pisma Kresowego” quasi-przewodnikowym opisie autorstwa innego Rosjanina – Grigorija Worobjewa, wyprzedzającym tekst Wierieszczagina zaledwie o 14 lat⁵³.

⁴⁶ М. Голубець, *Слідами Хмельницького по Львові*, Львів 1928, ss. 24.

⁴⁷ Por. A. W. Kaczorowski, *Arcylwówianin – Witold Szolginia (1923-1996)*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 1/2 (96/97), s. 117-124. Cykl *Tamten Lwów* jest właśnie re-wydawany w Krakowie z inicjatywą niezłomnego Jacka Tokarskiego i jego oficyny wydawniczej Wysoki Zamek.

⁴⁸ Od r. 2009 w wydawnictwach Аппіопі і Центр Європи ukazało się siedem tomów, sześć opowiada o kolejnych dzielnicach otaczających lwowską starówkę, siódmy jest opowieścią o lwowskich pomnikach.

⁴⁹ В. Верещагин, *Старый Львовъ*, Петроградъ 1915, ss. 140, 65 il.

⁵⁰ *Альбомъ старого Львова*, Петроградъ 1917. Zawiera wstęp autorstwa Wierieszczagina i 50 ilustracji, które nie weszły do jego książki wydanej dwa lata wcześniej.

⁵¹ W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 309-310, 766. O Wierieszczaginie zob. liczne prace A. Николенко na czele z *Василий Андреевич Верещагин – знаток искусств и старины*, Москва 2010.

⁵² Ostatnio czyni to autor pewnej, dość przekłamanej, powieści sensacyjnej o „niezwykłej armii rosyjskiej wkraczającej w mury miasta Lwowa” Aleksandr Bogdanowicz – А. Богданович, *Галиция 1914-1915. Тайна Святого Юра*, Москва 2014, s. 49.

⁵³ G. Worobjew, *W stolicy Rusi Halickiej (historyczno-archeologiczny szkic o Lwowie)*, wstęp, przeł. i oprac. A. Biedrzycka, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. 5, 2013, s. 153-177. Mowna

Mimo tych wszystkich braków docenić jednak należy cel, jaki postawiła sobie autorka – zbadać dzieje powstania i rozwoju przewodników lwowskich jako gatunku wydawnictw informacyjnych, czyli ustalić chronologię, typologię i periodyzację, dotrzeć do oryginalnych wydań, a nawet zająć się problematyką lingwistyczną i ideologiczną w nich obecną, sporządzić ich bibliograficzny wykaz oraz biogramy autorów. Jest to ważne i aktualne, jak zauważa Autorka, z uwagi na fakt, iż rozwój ukraińskiego „lwowoznawstwa” pozostaje ciągle na etapie początkowym, a opisanie i docenienie tego dorobku pozostaje obowiązkiem następnych pokoleń (s. 7). Podkreślenia wymaga dobra strona edytorsko-redakcyjna książki. Niemal nie ma w niej literówek czy błędów drukarskich. Jedynie odsyłacz na s. 22 do pozycji 144 jest mylny (tekst opisuje przewodnik Schneidera, a odsyła do Semkowicza), właściwy to 147.

Autorka podaje kilka interesujących, mało znanych informacji – np. o pozostawionym w rękopisie nieukończonym przez Bogdana Janusza ukraińskim przewodniku o Lwowie z 1919 r. (s. 50), o odręcznym zapisie własnościowym, który pozwala stwierdzić, iż w bibliotece znanej rodziny legendarnych dowódców Strzelców Siczowych – Romana i Ołeny Daszkewyczów znajdował się przewodnik Mieczysława Orłowicza (s. 49), albo o konfiskacie nakładu przewodnika po zespole architektonicznym Ulicy Ruskiej w czasach sowieckich, z uwagi na zbyt częstą obecność Krzyża w materiale ikonograficznym (s. 80).

Podsumowując: mocną stroną książki jest uporządkowanie materiału dające znakomity start dla dalszych studiów nad tematem. Wyrazić należy żal, iż niemal nie poświęcono w niej miejsca na głębszą analizę treści czy próbę porównania z innymi miastami (naturalnym kandydatem do takich badań komparatystycznych byłby Wrocław). Brakuje też refleksji nad problemem złożonych stosunków między Polakami i Ukraińcami (w mniejszym stopniu innymi etnosami współtworzącymi dzieje Lwowa), których stosunków odbiciem wszak są także i przewodniki turystyczne (i te historyczne, i te wydawane współcześnie). Nie da się zamknąć historycznych zaszłości bez rzetelnego ich poznania. Choć to naiwny truizm, trzeba go powtórzyć, bo nie ma innej drogi, a ta polegająca na ignorowaniu problemów prowadzi donikąd... Pomimo tego oraz szeregu niekonsekwencji (nieprzystawalność niektórych pozycji do przyjętego pojęcia oraz typologii, opisywanie całego szeregu wydawnictw i nie umieszczenie ich w końcowym zestawieniu bibliograficznym) czytelnik dostaje książkę wartą uwagi.

o nim nie wspomina, lecz fakt, iż oryginał ukazał się na łamach jednego z petersburskich periodyków („Исторический вестник” T. 86, 1901), nie mógł tym samym zostać uznany za formalny przewodnik. Podobnym tekstem jest także artykuł napisany przez znanego w stolicy Imperium miłośnika sztuki Aleksandra Trubnikowa, zamieszczony w tym samym piśmie, co pierwodruk fragmentu książki Wierieszczagina, w którym autor dzieli się swoimi lwowskim „impresjami”: А. Трубников, *Прогулка по Львову. (Впечатления)*, „Старые годы” 1915, № z IV-V, s. 3-20.

Na koniec ilustracja słowna, odbiegając charakterem od standardów recenzji naukowych, lecz dla mnie dość symptomatyczna i świadcząca poniekąd o wciąż niezmiennym specyficznym kolorycie Lwowa: Przed kilku laty, w lwowskiej operze byłem świadkiem takiej oto sceny. Krążącą wśród zasiadających właśnie na swych miejscach melomanów panią, sprzedającą programy, przedstawienia i foldery o operze zaczął starszy pan z wyszywaną koszulą pod marynarką, czyli taką, jaką nosić nakazuje narodowa ukraińska tradycja. Wyraźnie był zbulwersowany, co zwracało powszechną uwagę, głośno domagając się odpowiedzi, dlaczego foldery te są w języku polskim (była to jedna z serii wydawanych w latach dwutysięcznych przez Центр Європи w różnych językach, przeszło dwudziestostronicowych książeczek, opisujących nieraz dość obszernie wybrane atrakcje Lwowa i okolic). Oburzony pan otrzymał błyskawiczną odpowiedź, na którą już nie znalazł riposty: „No co Pan, przecież tu Polacy przyjeżdżają!”

Bibliografia

Uzupełnienia do bibliografii przewodników M. Mownej

- Dzieduszycki M., *Kościół katedralny lwowski obrządku łacińskiego...*, Lwów 1872 (reprint: Oficyna Wydawnicza Interim, Warszawa 1989).
- Kasprowicz B.S., *Lwów sentymentalny. Historia miasta w obrazach*, Kraków 2006 (i wznowienia).
- Petrus J.T., *Lwowska katedra obrządku łacińskiego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Przewodnik*, Warszawa 1999.
- Przewodnik po Polsce w 4 tomach*, t. 2: *Polska południowo-wschodnia*, red. S. Lenartowicz, Warszawa 1937 (reprint: Rzeszów 2014).
- Szperkowicz J., *Turysta polski w Związku Radzieckim*, Warszawa 1982.
- Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 1, Warszawa 2000.

- Альбомъ старого Львова*, Петроградъ 1917.
- Верещагин В., *Старый Львовъ*, Петроградъ 1915.
- Голубець М., *Слідами Хмельницького по Львові*, Львів 1928.
- Криса Л., Нагай М., *Проходи по Личакову. Путівник*, Львів 2007.
- Львів короткий довідник*. під ред. Г. П. Пінчука, Львів 1945.
- Львов краткий справочник*, под ред. Г. П. Пинчука, Львов 1946.
- Львов справочник*, ред. Б. Дудыкевичъ, Львов 1949.
- Мандрівки спортивними об'єктами Львова*, упор. І. Яремко, Львів 2012.
- Рокотов Г., *Холм Славы. Путеводитель*, Львов 1984.
- Ходосевич Л., Паньків З., *Аптека-музей у Львові. Путівник*, Львів 1989.

Inne źródła

- [Karwowski S.] St. K., *Cztery tygodnie w Galicji*, Poznań 1891.
- [Schneider A.], *Przewodnik po mieście Lwowie* wydany staraniem komitetu zawiązanego na przyjęcie gości z Wielkopolski, Prus, Śląska i Krakowa, przybyłych na Zjazd do Lwowa w dn. 13 sierpnia 1871 r. – *Pamiętnik z wycieczki do Lwowa*, Lwów 1871.
- Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*. „Хождение” Игумена Данила (relacja z początku XI wieku), przeł. K. Pietkiewicz, do druku przyg. J. Grzybowska, K. Pietkiewicz, Poznań 2003.
- Ilustrowany przewodnik po Lwowie: z wykazem ulic i planem orientacyjnym miasta*, Lwów 1934.
- Orłowicz M., *Moje wspomnienia turystyczne*, wybór i oprac. W. Ferens, przedm. R. Wroczyński, Wrocław 1970.
- Polak w Ukrainie i w Rosji. Samouczek języka ukraińskiego i rosyjskiego z podaniem wymowy i akcentu*, oprac. M. Hołubeć, Lwów 1939.
- Rachwał S., *Jan Alnpek i jego „Opis miasta Lwowa” z początku XVII w.*, [w:] *Wschód – Wydawnictwo do dziejów i kultury Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej*, t. 6, Lwów 1930.
- Worobjew G. A., *W stolicy Rusi Halickiej (historyczno-archeologiczny szkic o Lwowie)*, wstęp, przeł. i oprac. A. Biedrzycka, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. 5, 2013.
- Груневег М. (о. Венцеслав) – *Духовник Марины Мнишек, Записки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 гг.*, сост. А. Хорошкевич, „Памятники исторической мысли”, Москва 2013.
- Странствования Василья Григоровича-Барского по Святым местам Востока с 1723 по 1747 г.*, часть 1, С.-Петербург 1885.
- Трубников А. А., *Прогулка по Львову. (Впечатления)*, „Старые годы”, апр.-май 1915.
- Швед М., *Львів – Львов – Lwów – Lviv. Короткий путівник довідник*, Львів 1979.

Opracowania

- Bartoszewicz K., *Malarze i rytownicy lwowscy w roku 1849*, „Tygodnik Ilustrowany” 1913, nr 47.
- Biedrzycka A., *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*, Kraków 2000.
- Charewiczowa Ł., *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*, „Biblioteka Lwowska” 1938, t. 37 (reprint jako tom 6, Warszawa 1990).
- Charewiczowa Ł., *Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider*, odblask z lwowskiego „Przeglądu Krajoznawczego” 1938, nr 4/5.
- Opaliński D., *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji*, [w:] *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, red. J. Hoff, Rzeszów 2002.
- Opaliński D., *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Krosno 2012.
- Dębski S., *Liga Narodów i instytucjonalizacja polityki międzynarodowej a interes polski – uwagi Eugeniusza Starczewskiego z marca 1919 r.*, „Arcana” 2012, nr 6 (108).
- Dybiec J., *Guidebook Gazes. Poland in American and German Travel Guides (1945-2002)*, „Reiseliteratur und Kulturanthropologie” 2004, Bd. 5.

- Estreicher K., *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. 4, Kraków 1878.
- Feigl L., *Sto let českého života ve Lvově*, d. 1-2, Lvov 1924-1925.
- Hoff J., *Podróż Wielkopolanina przez Galicję. „Cztery tygodnie w Galicji” Stanisława Karwowskiego*, [w:] *Europejczyk w podróży 1850-1939*, red. E. Ihnatowicz, S. Ciara, Warszawa 2010.
- Kaczorowski A. W., *Arcylwowianin – Witold Szolginia (1923-1996)*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 1/2 (96/97).
- Kaleta P., *Cześć w Galicji wschodniej w XIX wieku. Społeczeństwo, gospodarka, kultura*, „ZNUJ. Prace Historyczne” 2014, t. 141, nr 1.
- Kaleta P., *Karel Vladislav Zap a jeho Cesty a procházky po Halické zemi (1844)*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki*, t. 7, red. H. Kosętko, Kraków 2005.
- Kozicki S., *Blotnicki Edward*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Kruszewski T., *Deliciae Thorunienses. Poszukiwania tożsamości miasta w literaturze podróżniczej*, Toruń 2013.
- Lane N., *Tourism in Nazi-occupied Poland. Baedeker's Generalgouvernement*, „East European Jewish Affairs” 1997, vol. 27, issue 1.
- Lipiński K., *Turystyczna manipulacja w czasie wojny. Przewodnik Karla Baedekera Generalgouvernement*, „Studia Interkulturowe” 2007.
- Müller S., *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*, Frankfurt-New York 2012.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Parsons N. T., *Worth the Detour. A History of the Guidebook*, Stroud 2007.
- Pękalska M., *Literatura turystyczno-krajoznawcza w repertuarze wydawców krakowskich i lwowskich dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. 8, red. H. Kosętko, Kraków 2006.
- Rasewycz W., *Zakładana historia w wydaniu lwowskich przewodników (październik 2012)*, [on-line:] <http://www.bibula.com/?s=Zak%C5%82amana+historia+w+wydaniu+lwowskich+przewodnik%C3%B3w>, dostęp: 31 I 2015.
- Rausz M., *Przewodniki po Lwowie i okolicy (1850 – 1939)*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. 8, red. H. Kosętko, Kraków 2006.
- Siwek T., Stanek A., *Historyczne zmiany w percepcji Lwowa na podstawie analizy treści trzech przewodników turystycznych*, „Zeszyty Naukowe. Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfańskiego” 2010, z. 44.
- Stryjek T., *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość. Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007.
- Szolginia W., *Historiografia architektury i urbanistyki dawnego Lwowa*, Warszawa 1989.
- Szolginia W., *Ikonografia dawnego Lwowa (część pierwsza). Najstarsze widoki Lwowa*, Warszawa 1991.
- Martin Grüneweg, *Życie Europejczyka. Katalog wystawy w klasztorze oo. Dominikanów w Krakowie*, red. A. Bues, Z. Krysiwicz OP, Kraków 2008.
- Wilson A., *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002.
- Żięba A. A., *Starczewski Eugeniusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42, Warszawa-Kraków 2003.
- Александров Ю., *Москва. Диалог путеводителей*, Москва 1985.
- Дей О., *Словник українських псевдонімів та криптонімів*, Київ 1969.
- Костюк С., Стефанишин Т., *Микола Голубець (1891-1942). Бібліографічний покажчик*, Львів 2005.

- Мовна М., „Історичні проходи по Львові” І. Крип’якевича. 80 літ тривання, „Народознавчі зошити” 2012, № 6.
- Мовна М., Антоній Шнайдер і перший путівник Львовом, „Вісник НТШ” 2012, № 48.
- Мовна М., *Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.). Історико-культурологічне дослідження*, Львів 2014.
- Мовна М., *Путівники Львовом міжвоєнного періоду (1919-1939). Сучасна історична візія*, „Народознавчі зошити” 2011, № 1 (97).
- Мовна М., *Путівники Львовом радянського періоду*, „Народознавчі зошити” 2014, № 2 (116): *Серія історична*.
- Мовна М., *Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772-1918)*, „Народознавчі зошити” 2012, № 1 (103).
- Мовна М., *Сучасні путівники Львовом. Типологія і зміст*, „Народознавчі зошити” 2013, № 1 (109).
- Николенко А., *Василий Андреевич Верещагин – знаток искусств и старины*, Москва 2010.
- Передирій В., *Видання „Червоної Калини”. Історико-бібліографічне дослідження*, Львів 2004.
- Рущинская И., *Путеводитель как феномен массовой культуры. Образы российских регионов в провинциальных путеводителях второй половины XIX – начала XX в.*, Москва 2013
- Чехи в Галичині. Біографічний довідник*, Уклали А. Дрбал, М. Кріль, А. Моторний, В. Моторний, Є. Топінка, Львів 1998.
- Шишка О., *Путівники, довідники, адресні книги до історії путівників Львова, „Галицька брама” 1999, № 11/12.*

Inne

- Kresy pamiętamy. Z Agnieszką Biedrzycką, ks. Romanem Dzwonkowskim, Januszem Kurtyką i Januszem Smazą rozmawia Barbara Polak*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 1/2 (96/97).
- Sto podróży. Z Grzegorzem Rąkowskim rozmawia Andrzej W. Kaczorowski*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 1/2 (96/97).
- Богданович А., *Галиция 1914-1915. Тайна Святого Юра*, Москва 2014 (повість).

